

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Het bijdetijdse denken van Cyprianus en Augustinus: Eerlijk zelfbeeld schraagt tolerantie

Het is een oude gedachte: kerkvaders hebben intolerantie in de hand gewerkt al voordat dat woord na de godsdienstoorlogen in de zestiende en zeventiende eeuw zijn betekenis kreeg. Door hun nadruk op de kerk als 'heilige rest' lijken zij zich onverdraagzaam op te stellen tegenover andere bevolkingsgroepen of geestelijke stromingen. Het doel van deze bijdrage is aan te tonen dat deze gedachte een misvatting is. Bij Cyprianus en Augustinus blijkt tolerantie noodzakelijk, voor zowel de geloofwaardigheid van christenen als het elan en de kwaliteit van een gemeenschap. Tolerantie sluit bij hen paradoxalerwijs veroordeling niet uit. Gezamenlijk dragen de wil tot confrontatie én de tolerantie avant la lettre bij aan de kracht en het elan van een (kerk)volk.

door Paul van Geest

Hoogleraar patristiek aan de Vrije Universiteit Amsterdam en de Universiteit van Tilburg.

CYPRIANUS ALS GRONDLEGGER VAN DE ONVERDRAAGZAAMHEID[?]

In de derde eeuw na Christus hadden de christenvervolgingen in Noord-Afrika niet alleen maar heiligen en martelaren voortgebracht die weigerden de keizer en zijn Romeinse goden te erkennen. Er waren *sacrificati* geweest, christenen die uit angst voor het verlies van hun bezittingen aan de romeinse goden hadden geofferd, en *thurificati*, die om dezelfde

reden wierook voor het altaar van de goden hadden gebrand.¹ Cyprianus, de zelfbewuste bisschop van Carthago, had zich rond 250 aanvankelijk meedogenloos tegenover zijn zwakkere broeders en zusters opgesteld. Toen de keizerlijke vervolgingen een tijdje uitbleven, schreef hij het onaanvaardbaar te vinden dat de *sacrificati*, *thurificati* en andere gevallenen (*lapsi*) zomaar konden terugkeren in de kerk. Hun kerkverlating zag hij als een zuivering van de kerk die door God zelf was gewild.² Het kaf was nu gescheiden van het koren. In eerste instantie werkte Cyprianus dus een zekere mate van intolerantie tegen de *lapsi* in de hand, voordat het woord de huidige betekenis was verleend.

Cyprianus keerde later op zijn schreden terug. Op last van de steeds invloedrijker wordende bisschop van Rome, Stephanus, aanvaardde hij dat de *lapsi* weer konden terugkeren in de moederkerk zonder opnieuw te worden gedoopt.³ Maar de gedachten uit zijn vroegere periode werden een eeuw later, na een volgende christenvervolging, in Noord-Afrika hernomen door de zogenoemde donatisten.⁴ De leden van dit meer regionaal georiënteerde kerkgenootschap identificeerden zich destijds met de christenen die in eerdere perioden van vervolging hadden geweigerd de Schrift te verkwanselen en de eed van trouw aan de keizer te zweren. Lezing van Cyprianus' werk sterkte hen in het besef dat zij de uitverkorenen bleven, als zij maar niet in contact kwamen met anderen buiten hun kerk. Zij ontleenden aan Cyprianus het beeld van de kerk als ark van Noach. Binnen de ark hield het doopwater de aanwezigen zuiver. Daarbuiten dobberde de rest van de mensheid rond in de vervuilde wateren van een kwaadaardige wereld. Contact met deze rest hield besmettingsgevaar in. De donatisten streefden dus op grond van hun vermeende zuiverheid een zeker isolationisme na, dat als al dan niet gezocht gevolg de onverdraagzaamheid tegen 'de anderen' inhield.⁵ Rond 390 beklifde bij hen de gedachte dat ook de katholieken besmet waren. Katholieken steunden immers op het gezag van de keizer bij de consolidering van hun wereldwijd verspreide kerk en distantieerden zich dus niet van de wereld en de spanningsvelden in de wereld, die de hebzucht en de hoogmoed in mensen aanwakkerden.⁶ Hoewel dit moeilijk te bewijzen viel werden zij gelijkgesteld met de verkwanselaars, die een eeuw eerder de heilige boeken hadden afgegeven aan de keizerlijke ambten.⁷

VERDRAAGZAAM OF NIET? AUGUSTINUS' REACTIE

Kerkvader Augustinus had furieus op de donatisten gereageerd. Hij vond de donatistische gedachte dat goede mensen in een gemeenschap wel eens besmet zouden kunnen raken door de kwaden, eenvoudig onaanvaardbaar.

Was de kerk dan al niet veel eerder te gronde gegaan? Had Simon Magus al niet eerder vertoefd in de kerk zonder dat zij teloor was gegaan?⁸ Omdat de donatisten zich baseerden op werken van Cyprianus, sloeg Augustinus ze om de oren met citaten uit het oeuvre van de door hem eveneens zeer bewonderde bisschop van Carthago. Rond 390 had hij al ingezien dat de kracht van een gemeenschap gelegen was in het besef van verbondenheid. Een tiental jaren later begint hij een offensief tegen de donatisten, die in zijn idee de kracht van de kerk ondermijnen door zichzelf hooghartig buiten te sluiten.

Ten eerste houdt Augustinus de donatisten voor dat Cyprianus niet besmet is geraakt door zijn omgang met hebzuchtige en leugenachtige bisschoppen om hem heen.⁹ Hij vermeed het contact met hen zelfs niet, vergaderde met hen en nam met hen deel aan de eucharistie.¹⁰ Hoewel Paulus de Korinthiërs aanraadt niet met zondaars te eten (1 Kor. 5:11) — klaarblijkelijk een citaat waarmee de donatisten hun afscheiding legitimeerden — acht Augustinus de eenheid van een gemeenschap van groter belang.¹¹ De kerk werd immers gezien als een lichaam. En een lichaam kan niet aan scheuring ten prooi vallen. Cyprianus had in de ogen van Augustinus dus geen keus: hij moest omwille van de heelheid van dit lichaam de eenheid boven alles stellen én slechte mensen in de gemeenschap vóór alles tolereren, maar ze hierbinnen wel berispen.¹² De claim van de donatisten zich te moeten afscheiden omwille van de zuiverheid en het voortbestaan van de ware kerk, acht Augustinus op grond van de woorden van hun eigen kampioen dus volstrekt ongegrond. Al zijn sommige daden strafbaar en gedragingen laakbaar, dan nog is er geen reden mensen mensen volledig en voor altijd uit een gemeenschap te sluiten. De onomstotelijkheid van de gemeenschap maakt dat de veroordeling van daden of gedragingen niet mag samenvallen met de veroordeling van het ‘slechte’ individu. De zonde wordt aan de kaak gesteld; de zondaar als zodanig nooit. De zonde wordt niet verdragen, de zondaar altijd.

Wat deze vroegchristelijke vorm van tolerantie in de hand werkte, was, ten tweede, een gedachte die vooral door Augustinus zelf ontwikkelde. In zijn *Belijdenissen* verzucht hij aan het einde van het introspectieve gedeelte dat hij zichzelf een vraag geworden is.¹³ Zijn confronterende ‘reis naar binnen’ deed hem onder andere inzien dat niemand zijn eigen drijfveren kent, als hij een oordeel of veroordelingen over iemand anders uitspreekt. Niemand kent zichzelf volledig. Omdat mensen zichzelf onvoldoende kennen én er bovendien van moeten uitgaan dat zij in woord en gedachte, doen en laten, nu eenmaal niet perfect zijn, is het hun eenvoudig niet toegestaan om een vernietigend oordeel over anderen uit te spreken. Is de meinedige, dronken, echtbrekende, slavenhandelende christen goed,

omdat hij formeel tot de kerk, het lichaam van Christus behoort? Nee dus. Augustinus noemt hem de slechtste van alle mensen, juist omdat hij formeel tot de gemeenschap van de kerk behoort, maar niet doet wat van hem mag worden verwacht.¹⁴ Maar is de christen volmaakt die zich verre houdt van al deze zaken? Dat is voor Augustinus ook niet het geval. Ook deze

Men mag over niemand oordelen met het doel hem van de gemeenschap te isoleren

‘volmaakte’ zal het kaf nog van het koren moeten scheiden in zijn drijfveren en verlangens. Augustinus citeert Cyprianus regelmatig als hij op grond van dit laatste zegt dat men over niemand mag oordelen met het doel hem van de gemeen-

schap te isoleren.¹⁵ Niemand op aarde is immers in staat een ander volledig te kennen en op waarde te schatten. Bovendien is het uitgesloten dat de beoordelaar zijn eigen drijfveren volledig kent. Alleen daarom al hebben zogenoemde zondaars het recht zich in de gemeenschap van de kerk te bevinden. Augustinus brengt tegen de donatisten in dat het van hoogmoedigheid en een vals zelfbeeld getuigt mensen buiten te sluiten op grond van de gedachte ze zelf tot de geprivilegieerden te behoren. Hij benadrukt dat het niet aan de mens is te beoordelen wie een vaas van goud of zilver is en wie een vaas van hout of aardewerk (2 Tim 2: 20).¹⁶ Zo tracht hij tolerantie te bewerkstelligen, al voordat het woord na de zestiende- en zeventiende-eeuwse godsdienstoorlogen in Europa de huidige betekenis kreeg.

AUGUSTINUS IN HET HEDEN

Paul Ricoeur heeft in verband met de ontwikkeling van zijn zogenoemde tolerantiecurve ervoor gepleit inspiratie te zoeken bij de klassieke en de joods-christelijke cultuur.¹⁷ Dat dit een goede suggestie is, bewijst ook het denken van Cyprianus en Augustinus over de verdraagzaamheid. Voor beide kerkvaders ligt de kracht van een gemeenschap in deze grondhouding en deugd besloten. Op haar beurt wordt de tolerantie vooral geschraagd door een eerlijk zelfbeeld. Daarnaast houden zij vooral hun formeel zuiver en correcte tegenstanders voor dat de werkelijkheid nooit mag worden vereenvoudigd tot een tegenstelling tussen de vermeende loepzuivere mensen, die vinden dat ze met elkaar een aantal eigenschappen voor altijd delen, en de zogenoemde besmette bevolkingsgroepen, die op grond van een aantal externe kenmerken worden buitengesloten. Beide *patres* leren dat mensen zelf in onverdraagzaamheid vervallen als zij de vermeende onzuiverheid van anderen aan de kaak stellen en minachten. Het isolationisme dat hiervan het gevolg is, gaat gepaard met het onvermogen zichzelf te relativiseren.

Behalve tot isolement leidt dit ook tot een in hun ogen deerniswekkend soort hoogmoed.

Opvallend is verder dat beide kerkvaders niemand buiten hun gemeenschap willen sluiten, hoezeer mensen in hun feitelijk gedrag afwijken van de morele normen die aan het lidmaatschap van deze gemeenschap zijn gesteld. Tolerant zijn beide kerkvaders in de zin die er in de zestiende en zeventiende eeuw aan gegeven is, omdat zij vóór alles in de verschillende levensvoeringen van mensen geen aanleiding zagen hen te bannen uit de *vinculum unitatis*: de verbondenheid tussen mensen die niet alleen wordt beleden en genotuleerd, maar ook ervaren. Hun vorm van verdraagzaamheid gaat paradoxalerwijs echter wel gepaard met de mogelijkheid de gedragingen, de zeden en de gewoonten aan de kaak te stellen die in meer of

minder mate strijdig zijn met de ethische normen en evangelische waarden die in de traditie de christelijke gemeenschap haar gestalte, elan en aanzien hebben gegeven. Hun idee van verdraagzaamheid houdt niet in dat men omwille van de lieve vrede of, synoniem, uit onverschilligheid nalaat anderen normen en waarden voor te houden die bij naleving de cohesie in de

*Patristische
verdraagzaamheid gaat
gepaard met het streven te
oordelen, omwille van de
versteving van de band
tussen mensen*

gemeenschap juist versterken. Een dergelijke vorm van onverschilligheid zou in hun idee juist het tegendeel bewerkstelligen van het uiteindelijke doel van verdraagzaamheid: eenheid en harmonie in de gemeenschap.

In de patristische tolerantieopvatting is dus geen sprake van een onverschillig, conflictmijdend, relativistisch of apathisch soort gedogen. De patristische verdraagzaamheid gaat gepaard met het streven te oordelen, maar wel omwille van de versteving van de band tussen de mensen die deel uitmaken van de gemeenschap.

Het inzicht dat tolerantie wordt bewerkstelligd omdat de neiging tot oordelen een uitnodiging tot een grondige zelfevaluatie behelst, is vooral aan Augustinus te danken. Inzicht in de eigen drijfveren en de ruis hierin, sinds de eerste mensen al veroorzaakt door onzekerheid, angst, hoogmoed of agressie, leidt in de patristische periode tot een besef van de eigen onvolmaaktheid. Ook hierop is tolerantie gebaseerd. Het al te gemakzuchtig kwalificeren van mensen als uitsluitend dom, hoogmoedig, zondig, onverdraagzaam of gevaarlijk, is schier onmogelijk als men zich in het innerlijk een spiegel heeft voorgesteld en zichzelf als verre van volmaakt onderkent. Juist de vertrouwdheid met de waarheid die in het evangelie

oplicht, bewerkt het tegendeel van morele superioriteit. Integendeel: deze waarheid bewerkt juist een bewustzijn om te blijven proberen de ander te verdragen en te begrijpen. Maar paradoxalerwijs leidt dit nooit tot een fundamentele relativering van zijn waarheid. Juist die waarheid houdt hun voor om voor alles de eenheid te bewaren en dus voor alles in het dagelijks leven de verdraagzaamheid zelf te belichamen.

Noten

- 1 Cf. bijvoorbeeld E. Gibbon, *Verval en ondergang van het Romeinse Rijk* (Antwerpen-Amsterdam 2000), 215-254 (vert.).
- 2 Cyprianus, *Epistula* 55.11.
- 3 Cf. Cyprianus, *Epistula* 59.
- 4 Zie voor de geschiedenis van de donatisten bijvoorbeeld S. Lancel, 'Donatistae', in: A. Mayer (ed.), K.-H. Chelius, A. Grote (red.), *Augustinus-Lexikon*. Basel, 1986-... Dl. 2, fasc. 3/4 (Basel 1999), kol. 606-622.
- 5 Cf. het relaas hierover van Augustinus, *Epistula ad Catholicos de secta donatistarum*. Ed. M. Petschenig (CSEL 51), 19-41 en 52, 231-322 inz. 240-241.
- 6 Cf. Augustinus, *Contra epistolam Parmeniani libri tres*, 1.8.13.
- 7 Cf. *Acta Martyrum Saturnini presbyteri, Felicis, Dativi, Ampelii et aliorum* in: *Patrologia Latina*. Ed. J.P. Migne. dl. 8 (Paris 1844), kol. 688-703, inz. 690.
- 8 Cf. Augustinus, *Ad Cresconium* 2.15.18.
- 9 Cf. bijvoorbeeld Augustinus, *Contra Gaudentium Donatistarum episcopum* 8.8; Cyprianus, *De Lapsis* 6.
- 10 Augustinus, *Ad Cresconium*, 4.26.33. Cf. Cyprianus, *Epistula* 73.14.
- 11 Cf. Augustinus, *Contra epistolam Parmeniani libri tres*, 2.2.8; 2.2.10.
- 12 Augustinus, *De baptismo* 7. 26. 51 ('Respondemus: Quomodo auditur avarus, et raptor, et fenerator, et homicida? An isti non sunt peccatores? quos tamen Cyprianus in Catholica obiurgat, et tolerat').
- 13 Augustinus, *Confessiones* 10.23: 'Quaestio mihi factus sum'.
- 14 Augustinus, *Enarratio in Psalmum XXX, sermo* 11, 6.
- 15 Cf. bijvoorbeeld Augustinus, *De baptismo* 2. 6. 7 ('dicente Cypriano: *Neminem iudicantes, aut a iure communionis aliquem, si diversum senserit, amoventes*').
- 16 Augustinus, *Contra Gaudentium Donatistarum episcopum* 3.3; Augustinus, *De baptismo* 2. 7. 10 ('*Tu quis es, qui iudices alienum servum?*').
- 17 Cf. Th.W.A. de Wit, 'De trivialisering van de tolerantie: Zowel 'te veel' als 'te weinig' bedreigt de verdraagzaamheid', in: M. ten Hooven (red.), *De lege tolerantie. Over vrijheid en vrijblijvendheid in Nederland* (Amsterdam 2002, tweede druk), 83-104, inzonderheid 86-90.